

לצאת מבלי שוב? זיכרון והיסטוריוגרפיה בחברה הישראלית

מנשה ענזי וליאור שטרנפלד¹

באוקטובר 2019 פרסמנו מאמר נרחב במוסף האדן, מאמר אשר דן במגמות בציבור הישראלי הפועלות "לגלות" מחדש את ההיסטוריה של היהודים בעולם המוסלמי.² גילוי מחודש זה הוא התפתחות מבורכת של העשור האחרון, הקשורה בתהליכי שבירת כור ההיתוך, ובפתיחות לנרטיבים מגוונים בחברה הישראלית. אלא שמגמה זו, כפי שהיא מצטיירת בעינינו, עסוקה בעיקר בחיזוק הנרטיב הציוני תוך הרחבתו ועדכונו, אך אינה מציעה לו אלטרנטיבה היסטוריוגרפית.

נראה שהמגמה החדשה – של מתן תשומת לב ראויה להיסטוריה של יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה, אך תוך הבלטת הצרות והקשיים שחוו היהודים בארצות אלה – מבקשת לחזק את המטא-נרטיב השולט, שנועד להצדיק את מדיניות הפנים והחוץ של ישראל, במיוחד בכל האמור ביחסי המדינה עם הפלסטינים ועם מדינות ערב והאסלאם באזור. השוואה למחקר המתפתח בעשור האחרון מחוץ לישראל תאפשר לדעתנו לערער על כמה מהנחות היסוד הטמונות בנרטיב שמקדמת מדינת ישראל, ולהציע, כפי שנראה בהמשך, אלטרנטיבה מחקרית מגוונת ומכלילה יותר.

מפעל ההנצחה החדש בישראל צבר תאוצה בשנים האחרונות במרחב הציבורי, אך כאמור תוך חיזוק התיאור המקובל, כאשר ניתן האות לתמיכה בפרויקטים של זיכרון סלקטיבי ומנותק מהקשר אזורי רחב. כך למשל, יציאת היהודים מארצות האסלאם לא הוצגה בהקשר של נסיבות מקומיות, של אימפריאליזם וקולוניאליזם, של ציונות ושל לאומיות פרטיקולרית, ובוודאי לא הציגו את המעורבות הגלויה או הסמויה של מוסדות

¹ ד"ר מנשה ענזי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; פרופ' ליאור שטרנפלד, Penn State University, פנסילבניה.

² שטרנפלד וענזי, 2019

הציונות בארצות האסלאם להחשת היציאה מן המרחב, כדוגמת פעולות המוסד בבגדאד, או מבצע סוזאנה במצרים.³ לעומת זאת, דרך המלך בתיאור הייתה לקשור את עזיבת היהודים אל ציונות פרימורדיאלית, דתית, ולשנאת המקומיים ליהודים מקדמת דנא. נרטיבים אלה קיבלו גושפנקה רשמית בחוק שנחקק בכנסת ישראל לציון "יום היציאה והגירוש", במפעלי הנצחה של משרדי הממשלה (למשל המשרד לשוויון חברתי), בכנסים אקדמיים וחצי אקדמיים, ובדיון המתמשך על הרכוש היהודי.

התערוכה במוזיאון ארץ ישראל שכותרתה הייתה: "לצאת מבלי לחזור" (יוני-יולי 2019), עזרה להבנות נרטיב ויזואלי שהיה קל לעיכול ופופולרי למדי. במאמרנו בעיתון הארץ שאלנו האם "לצאת מבלי לחזור" הוא חצי האמת הגרועה משקר, ובחנו את הנרטיבים שכורכים יחדיו מין בשאינו מינו. שכן ה"רְחֵלָה בְּלֹא רְגִיעָה" (رَحْلَهُ بِلَا رَجْعِهِ) הוא ביטוי לטראומה אמיתית, בעיקר במקרה של יהודי עיראק – אבל ההקשר קריטי להבנת הטראומה ולהבנת הדרכים ללמוד זיכרון זה, לנתח אותו ולהתמודד עימו. יתרה מזאת, המקרים של קהילות יהודיות נוספות במרחב שונים מהסיפור העיראקי: המקרה של יהודי מצרים דומה אך אינו זהה (יהודי מצרים בדרך כלל לא היו בעלי אזרחות מצרית); המקרה של יהודי אלג'יריה יכול להיות בר השוואה בדרכים מסוימות, אך השוני רב על הדמיון בשל ההקשר הלאומי והקולוניאלי; וכך גם במקרים של מרוקו, תוניסיה, תימן וכו'. איראן, שנכנסה למשוואה בשל נסיבות פוליטיות של המאה העשרים ואחת, רחוקה מהמקרה העיראקי כמרחק מזרח ממערב.

כאמור, ההקשר הקולוניאלי הוא חשוב ובעל משמעות רבה – מכיוון שהוא עוזר להסביר הבדלים במעמד החוקי של היהודים והמוסלמים, במסורות שונות של חינוך ושפה, ביחס למטרופולין וכדומה – אך גם הוא אינו עשוי מעור אחד אלא גוונים גוונים. אפילו המקרה האלג'יראי, שהוזכר כעת, מהווה מקרה בוחן לתהליך שאינו מונוליתי וחד-כיווני, ומלמד גם על מצב היהודים בקרב המוסלמים באותה עת. כך למשל, היו יהודים באלג'יריה שקיבלו אזרחות צרפתית באופן אישי עוד בשנות הארבעים והחמישים של המאה התשע-עשרה, בדומה לשכניהם המוסלמים, היו יהודים שקיבלו אזרחות כחלק מצו כרמייה בשנת 1870, אך היו לא מעט שהתנגדו לקבלת האזרחות הצרפתית, כפי שמחקרים עדכניים מלמדים אותנו.⁴ ולבסוף, היו יהודים באלג'יריה שקיבלו אזרחות צרפתית רק לאחר סיום

³ לניתוח ראשוני של חומרים ארכיוניים הנוגעים לפעילות המוסד בבגדאד ולטענות בדבר מעורבות המוסד בסדרה של פיצוצים מסתוריים ביעדים יהודיים בשנים 1950-1951, ראו מאמרם של חנן חבר ויהודה שנהב (2017), "אלימות בגדאד (1951-1950)", אלימות הארכיונים"; וראו גם: Shiblak, 1986; לקריאה על מבצע סוזאנה, הידוע בכינויו בהקשר הישראלי כ"עסק הביש", ראו: בינין, 2007.

⁴ ראו לדוגמה: Cole, 2019; Schreier, 2010; 2017.

מלחמת העולם השנייה. קבוצות אלה מובחנות לא רק בסטטוס האזרחות הצרפתית, אלא גם בהשתייכות האתנית והתרבותית שלהן.

יש לציין שגם ממשלת צרפת, לדוגמה, עסקה בעשור האחרון בשאלות של זיכרון העבר הקולוניאלי. בדו"ח שהוזמן על-ידי נשיא צרפת ופורסם לאחרונה על-ידי פרופ' בנג'מין סטורה, כדי להתוות מפת דרכים לפיוס היסטורי בין צרפת לאלג'יריה, הוצע ניתוח של העבר הקולוניאלי, על מרכיביו הרבים.⁵ עם זאת, כפי שהראתה פרופ' אריאלה אזולאי במאמר חשוב בבוסטון ריווי (פברואר 2021),⁶ ביחס לקהילה היהודית הדו"ח אינו מספק, וניתן אף לטעון שבשל כך הוא אינו משקף נאמנה את החברה האלג'יראית בתקופה הנדונה. הדו"ח משטיח לחלוטין את קיומן של קהילות מגוונות, המונות למעלה מ-140 אלף יהודים, לכדי קיומה של קבוצה אחת שגם היא מוזכרת בשתי פסקות בלבד בדו"ח בן 160 עמודים, וכל ההבדלים התרבותיים, האתניים, הלאומיים והפוליטיים נמחקו כליל.⁷ באופן לא מפתיע, הדו"ח והביקורת עליו כמעט שלא עוררו עניין בחברה הישראלית, שבה חיים מאות אלפי יהודים שהתבגרו בתקופה הקולוניאלית הצרפתית בצפון אפריקה.

אם כן, הסלוגן העדכני: "לצאת מבלי לחזור", שהופיע בתערוכה שהתקיימה במוזיאון ארץ ישראל בתל אביב וגם בכנסים שהתקיימו לאחר מכן, היה דומה. "יציאה ללא חזרה" הייתה כותרתו של הכנס לציון יום היציאה והגירוש של יהודי ארצות ערב ואיראן שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן בנובמבר 2019 ובאופן וירטואלי בשנת 2020, ומציע את אותה עמדה, שהלכה והתחזקה במהלך השנים האחרונות.

אך דומה שמאז פרסום מאמרנו בהארץ, כל העוסקים במלאכת הנגשת וגיבוש הזיכרון הכפילו ושילשו את מאמציהם לחזק את הסלוגן הבעייתי ואת הרציונל הבעייתי הזה של יציאה ללא חזרה. נרטיב זה התעצם בחברה הישראלית, ובמרכזו הטענה כי היהודים יצאו בעל כורחם, הפכו לפליטים, ולא יכלו לשוב לארצות מוצאם. האם אכן אין חזרה אל המרחב המוסלמי? חוקרי הגירה יודעים כי אין הגירה ממקום למקום, שאין לה גם הגירה חוזרת, כלומר, מיעוט מן המהגרים ששב אל ארץ המוצא.⁸ המחקר יודע להצביע למשל, כי זמן קצר לאחר סיום מלחמת העולם השנייה, ולמרות זועות השואה, שבו אלפי יהודים יוצאי גרמניה אל מולדתם הגרמנית, ואף ניצולים מפולין חזרו או ניסו לחזור לכפריהם (ובמקרים מסוימים ניסיון זה נגמר בטבח ובפגיעות אלימות).

Meheut, 2021⁵

Azoulay, 2021⁶

Ibid.⁷

Gmelch, 1980; Lee, 1966⁸

אומנם טרם פורסמו מחקרים רבים על חזרתם של יהודי ארצות האסלאם לארצות מוצאם, אולם ממה שפורסם בינתיים ומעדויות שונות, למשל ביחס למקרים האיראני והעיראקי, ניתן להעריך כי אף כאן המגמה דומה.⁹ אפילו בקהילה הקטנה של יהודים שחיו בתימן בעשורים האחרונים, הייתה תנועה הלך ושוב של יהודים שנסעו לאירופה, לארצות הברית או לישראל ושוב למולדתם בתימן. זאת ועוד, אף אם לא שבו רוב היהודים אל ארצות מוצאם באופן פיזי, רבים מהם שבו (או שמא מעולם לא עזבו) וחיידשו את שייכותם התרבותית והלשונית אל ארצות המזרח התיכון באמצעות קריאה בערבית, בפרסית ובערבית-יהודית, בשימור המוזיקה והשפה הדבורה ובקשרי מכתבים ותקשורת עם חבריהם הוותיקים בארצות מוצאם.

ניכר כי יש רעב אינטלקטואלי לנושא זה בישראל, בשל קיומן של נסיבות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות המעודדות את המסע אחר ההיסטוריה הנשכחת הזו. כך למשל, בשנים האחרונות מתבצע הפרויקט "רואים את הקולות",¹⁰ פרויקט של הממשלה (בהובלת המשרד לשוויון חברתי) לתייעוד בעל-פה של החיים במזרח. פרויקט זה מאפשר לשמוע מנעד רחב יחסית של קולות המספרים על החוויה היהודית, בעיקר באמצע המאה העשרים במדינות המזרח התיכון, ועל חוויית ההגירה לישראל. עם זאת, במוקדי הכוח ובקרב הגורמים המממנים, הכיוון המחקרי הדומיננטי הוא זה שמבכר את הנרטיב הפשוט, הכוללני, זה שמציג תמונה אשר נכנסת תחת מטריית ה"לצאת מבלי לחזור", ומסביר "בפשטות" את סיפור יציאתן של כל קהילות היהודים מכל מדינות ערב והאסלאם.

בו בזמן, המחקר האקדמי מחוץ לישראל, שאינו נתון לאותן השפעות תרבותיות, מצליח להציג את ההיסטוריה על מורכבותה, או למצער בצורה הרבה יותר נטועה בהקשרה. לפיכך, כדי להבין לעומקה את המגמה החדשה בחברה הישראלית, אנו מבקשים במסה קצרה זו להשוותה לתהליכים שונים ומעניינים המתרחשים בעולם האקדמי האמריקני, ולהצביע על נקודות הכשל וההצלחה של הפרויקטים השונים. מפתיע לגלות כי מרכז הכובד של הכתיבה ההיסטורית על היהודים במרחב המוסלמי בעת החדשה כבר אינו נמצא בישראל, וכי רוב הכותבים יושבים באוניברסיטאות בארצות הברית ובאירופה. קתדרות רבות נפתחו בתחום, כנסים רבים מוקדשים לנושאים אלה, וחוקרות וחוקרים צעירים מצטרפות ומצטרפים למלאכת המחקר העדינה והמורכבת. דור חדש של חוקרות הפך להיות בעל משקל באקדמיה האמריקנית, והן יוצרות עניין הן בתחום הספציפי של יהודים במרחב

⁹ שטרנפלד, 2017; 2020, Roby

¹⁰ רואים את הקולות: המיזם הלאומי לתייעוד מורשתם של יהודי ארצות ערב ואיראן.
https://www.seeingthevoices.com/skn/he/c82/%D7%A8%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9D_%D7%90%D7%AA_%D7%94%D7%A7%D7%95%D7%9C%D7%95%D7%AA

המוסלמי, הן בהיסטוריוגרפיה היהודית הכוללת, והן בחקר ההיסטוריה של הדורות האחרונים בכלל.

נדמה שההבחנה שהתקיימה לפני כמאה שנים בין האבות המייסדים של מחקר ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל, אנשי האסכולה הירושלמית, לבין ההיסטוריונים האמריקנים, ממשיכה להתקיים היום בתחום שלנו, ואולי אף התחזקה. היה זה סאלו בארון, איש אוניברסיטת קולומביה, שניסח את ביקורתו על חבריו אנשי האוניברסיטה העברית, המעצבים את זיכרון העבר היהודי בגולה כזיכרון של סבל וייסורים. בארון כינה את עבודתם של יצחק בער, בן-ציון דינור ואחרים – עבודה מחקרית שמבוססת על תפיסה בכיניית (lachrymose conception) של העבר. מהצד השני, נמתחה ביקורת מסוימת גם על עבודתם של היסטוריונים של יהדות אמריקה, בגין הדגשת ממד ההשתלבות של היהודים בעידן האמנציפטורי והבניה של עבר רומנטי המשרטט את המסלול לחיים הרמוניים בהקשר הדיאספורי. מגמה זו שיקפה כמובן את המציאות והמאויים של יהודי אמריקה בתוך החברה האמריקנית הליברלית. במאמרו החשוב "גטו ואמנציפציה" משנת 1928 ביקש בארון פשוט ללמוד את ההיסטוריה היהודית בהקשר הרחב.¹¹ היהודים מעולם לא התקיימו בבידוד מאוכלוסיית הרוב. האינטרקציות לא היו תמיד טובות או רעות, אבל תמיד התקיימו. בחברות עם מיעוטים רבים, מטריצת היחסים הייתה והינה מורכבת אף יותר, ומכילה את יחסי היהודים עם חברת הרוב ואת יחסי היהודים עם קבוצות המיעוט האחרות, כאשר יש היררכיה של חשיבות וכוח גם בין קבוצות המיעוט.

נראה כי בהכללה, אחת הסיבות לפער בין ההיסטוריוגרפיה האמריקנית לישראלית היא המיקום הדיסציפלינרי של החוקרים. בעוד שהחוקרים בארצות הברית העוסקים בחקר העבר היהודי של המזרח התיכון מלמדים בעיקר במחלקות ללימודי המזרח התיכון או במחלקות להיסטוריה, החוקרים הישראלים מלמדים בחלקם במחלקות להיסטוריה יהודית, ולכן המבט שלהם נוטה להיות פנים-יהודי. חוקרי יהודי המזרח התיכון שהוכשרו במחלקות להיסטוריה או במחלקות ללימודי המזרח התיכון בארצות הברית לרוב מגיעים לחקור את הנושא לאחר הכשרה כהיסטוריונים של המזרח התיכון, ולכן בדרך כלל יראו את היהודים כעוד קבוצה המרכיבה את הפסיפס האנושי של חברות המזרח התיכון (לצד נוצרים, זורואסטרים, בהאים, יזידים, מיעוטים אתניים כמו הכורדים, ואחרים). נציין כי על רקע הבדל זה ניתן להבחין בפערים בידע בכל הקשור לספרות רבנית. לעיתים, מקום ותפקיד מוסדות הדת אינם בהירים דים במחקר הלא-ישראלי, אך בדרך כלל, באמצעות הקהילה המחקרית ודרך שיתופי פעולה עם חוקרים המתמקדים בטקסטים יהודיים, לימודי דתות או

Baron, 1928 ¹¹

ספרות רבנית, ניתן להשלים את הפערים הללו. נראה שקשה להשלים את הפערים בכיוון ההפוך: הן מבחינת שפות המחקר, ובעיקר מבחינת מתודולוגיות המחקר.

בשנים האחרונות חלה תפנית בהרכב של תוכניות רבות ללימודי יהדות בארצות הברית. התחום, שבמשך עשרות שנים אופיין בדגש מחקרי על יהדות אירופה-אמריקה, נפתח כיום אל שדות מחקר חדשים, ומאמץ את תחום ההיסטוריות של יהודים במזרח התיכון כהזדמנות להרחבת ארגז הכלים המתודולוגי של השדה. הכנס השנתי של ה-AJS (Association of Jewish Studies), מוסיף כל שנה עוד ועוד מושבים שמאירים באור חדש את ההיסטוריות האלה.

אנחנו, כותבי מאמר זה, אף שותפים בפרויקט רחב, ויחד עם אורית בשקין מאוניברסיטת שיקגו, מישל קמפוס מאוניברסיטת פן סטייט, ואורית ואקנין-יקותיאלי מאוניברסיטת בן-גוריון – מובילים פרויקט רב-משתתפים של כתיבה משותפת של היסטוריות יהודיות מודרניות של המזרח התיכון, צפון אפריקה ומרכז אסיה מהיבטים היסטוריים, אנתרופולוגיים, תרבותיים, כלכליים ועוד. שיתוף פעולה זה מאפשר לנו לעמוד על שינוי נוסף שהתרחש בשדה המחקרי בשנים האחרונות. יותר ויותר חוקרים שאינם יהודים, וחלקם אף ילידי המזרח התיכון, משתלבים במחקר על יהודי המזרח התיכון, גם כדי להבין טוב יותר את החברות האחרות. הפרספקטיבה שהם מביאים אל התחום היא יקרת ערך ומציעה תמונה רחבה, שכמותה טרם נראתה במחקר.

מגמה נוספת שתורמת ונתרמת מכל האמור לעיל, היא הוצאות הספרים האוניברסיטאיות היוקרתיות בארצות הברית ובאירופה, שמפרסמות לאחרונה כותרים רבים בנושא העבר של יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה. בעבר רבים מן הספרים היו מוצאים את מקומם בסדרות של "לימודי יהדות", ואילו כעת הם מתפרסמים בסדרות המוקדשות ללימודי המזרח התיכון. ההבדל אינו סמנטי בלבד. ישנה חשיבות עצומה להתמקמותו של המחקר על יהודי המזרח התיכון בתוך השדה של המזרח התיכון. אין להפחית בחשיבות הנראות של המחקר הזה בקטלוגים ובדוכני ההוצאות בכנסים הגדולים. הוצאות כגון אוניברסיטת קליפורניה ואוניברסיטאות סטנפורד, אוקספורד ואדינבורו, לדוגמה, פרסמו כמה מהמחקרים המסעירים ביותר בחקר היהודים במזרח התיכון והעולם המוסלמי.

אנו מציעים, אם כן, לאמץ עמדה אחרת מזו הנהוגה בישראל כיום, וקוראים לקדם מפעל היסטוריוגרפי וזיכרון שאינו דורסני כלפי האחר, ואשר משלב את המבט של המרחב בדיון על יהודים במזרח. מהלכים כאלה באים לידי ביטוי למשל בפרויקט שאורית ואקנין-יקותיאלי, חיה במבג'י-ספורט ואנו מובילים כעת בפורום חוקרים באוניברסיטת בן-גוריון. פירות של התהליך ניתן לקרוא גם בגיליון כ"ה של כתב העת ג'מאעה (כתב עת היוצא לאור במחלקה ללימודי המזרח התיכון ומרכז הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה

באוניברסיטת בן-גוריון) שיצא לאחרונה ושעוסק ביהודים, נוצרים ומיעוטים בתרבויות האסלאם.

לדעתנו, היסטוריה אינה אמורה לגרום לקורא הרגשה טובה של ביטחון בצדקת דרכו, אלא להיפך – תפקידה הוא לעורר שאלות ולהביא את הקורא לחשוב מחדש כל הזמן. שאלות נוברות בעבר, פותחות פצעים ישנים, ומאפשרות ריפוי והבניה מחדש של מבנים חברתיים ותרבותיים בתוך ההקשר הרחב. הן מעודדות קריאה היסטורית המשלבת טקסטים דתיים, ספרותיים וארכיוניים ממגוון מוסדות ורשויות, ודוחקות אל הפינה ומערערות כל פעם מחדש את ההנחות המוקדמות.

לסיום, חשוב להפנות מבט אל הזירה השלישית שבה מתבצע תהליך של זיכרון והיזכרות במורשת היהודית במרחב המוסלמי, קרי אל ארצות האסלאם עצמן. בעשור האחרון נערכים פרויקטים עתירי ממון ומחשבה בתמיכת הממשלות במדינות המוסלמיות השונות, כדי לשמר ולהנציח את העבר המשותף ליהודים ולמוסלמים, ואת המורשת היהודית המפוארת של הארצות הללו. התוכניות השונות אינן מגיעות רק מהשלטון, מלמעלה, אלא מלוות בתמיכה של ארגונים ועמותות, וזכות לייצוג גם במרחב התרבותי: בסדרות טלוויזיה, בספרות ובתעשיית הקולנוע. אפשר להזכיר כאן את מבצע שימור ותיעוד בתי הכנסת במצרים ובלבנון, את תעשיית הסרטים בלבנון ובאמירויות, פסטיבלים של מוזיקה ועמותות לשיתוף פעולה במרוקו ועוד ועוד.

כחוקרי ההיסטוריות היהודיות במרחב המוסלמי אנו קוראים לאמץ ראייה רחבה ומכילה, שתאפשר הבנה נכונה ומעמיקה של עברנו, ותאפשר ראייה מלאה ומורכבת גם של ההווה והעתיד של המרחב המשותף במזרח התיכון שבתוכו אנו חיים.

ביבליוגרפיה

בינין, ג' (2007). פוזרת יהודי מצרים: תרבות, מדיניות, וגיבוש גולה חדשה (תרגום: ר' סלע). רסלינג. חבר, ח' ושנהב, י' (2017). אלימות בגדאד (1950–1951), אלימות הארכיונים. תיאוריה וביקורת, 49, 148–129.

שטרנפלד, ל' (2020). בין איראן לציון: יהודי איראן במאה העשרים. כתב הוצאה לאור. שטרנפלד, ל' וענזי, מ' (2019, 23 באוקטובר). במקרה של יהודי המזרח, חצי אמת גרועה משקר. הארץ. <https://www.haaretz.co.il/magazine/the-edge/.premium-1.8019196>.

Azoulay, A. A. (2021, February 10). Algerian Jews have not forgotten France's colonial crimes. *Boston Review*. <http://bostonreview.net/global-justice/ariella-aisha-azoulay-benjamin-stora-letter>

Baron, S. W. (1928). Ghetto and emancipation: Shall we revise the traditional view? *Menorah Journal*, 14, 515–526.

- Cole, J. (2019). *Lethal provocation: The Constantine murders and the politics of French Algeria*. Cornell University Press.
- Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135–159.
- Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3, 47–57.
- Meheut, C. (2021, January 20). Report Aims at ‘reconciling’ France and Algeria, its former colony. *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/2021/01/20/world/europe/france-algeria-war-report.html>
- Roby, B. K. (2017). An Aliyah to Iraq: Transgressive migrations between Israel and the Arab World. *AJS Perspectives*. <http://perspectives.ajsnet.org/migration-issue/an-aliyah-to-iraq-transgressive-migrations-between-israel-and-the-arab-world/>
- Schreier, J. (2010). *Arabs of the Jewish faith: The civilizing mission in colonial Algeria*. Rutgers University Press.
- Schreier, J. (2017). *The merchants of Oran: A Jewish port at the dawn of empire*. Stanford University Press.
- Shiblak, A. (1986). *The lure of Zion: The case of the Iraqi Jews*. Al-Saqi Books.